

Alen Kalajdžija

Institut za jezik  
Univerzitet u Sarajevu, BiH

<http://dx.doi.org/10.18778/8088-249-2.23>

## **TRI RUKOPISNA AREBIČKA ILMIHALA NA BOSANSKOM JEZIKU U XIX ST.**

### **Uvodne napomene**

Pojam alhamijado odnosno adžamijske literature u južnoslavističkoj literaturi prisutan je u posljednjih stotinjak godina, iako već stoljeće i po ova literatura zaokuplja pažnju naučne javnosti. Zahvaljujući sačuvanosti spomenika bosanske alhamijado literature, danas smo u stanju rekonstruirati i poseban oblik književnojezičke koine predstandardnog tipa koji nadalje omogućava ukupno razumijevanje razvoja bosanskog jezika ne samo u dostandardnom već i u periodu neposredno nakon procesa uključivanja u standardizacijske procese. Kao specifičan bosanski pisani raritet u odnosu na druge književnojezičke i nacionalne tradicije na južnoslavenskom tlu, bosanska alhamijado književnojezička tradicija čini nezaobilazno korpusno čvorište koje na specifičan način potvrđuje historičnost bosanskog jezika, bivajući jednim od njegovih izuzetno značajnih kulturnih i književnih rukavaca. Zbog svega toga, široka i žanrovska pluralna alhamijado pismenost zavreduje značajnu pažnju kako dijahronijske filologije, tako i drugih naučnih oblasti koje se interkulturnalno i interdisciplinarno mogu proučavati u kontekstu istraživanja alhamijado pismenosti. Inače, alhamijado literatura uglavnom je bila usmjerena na proučavanje poetskog izraza, dok je znatno manje pažnje posvećeno proznom izrazu. Upravo zato ovdje se fokus predstavljanja daje u proznim tekstovima XIX st., koji su izuzetno značajni za definiranje kulturnog, religijskog, književnog i jezičkog identiteta Bošnjaka, kao autohtonog slavenskog islamiziranog stanovništva.

Rad ne pledira na iscrpnost jer je tema toliko široka da može dati monografsku obradu navedene problematike – što je ustvari najava jedne takve studije. Članak tretira tri važna rukopisna djela koji određuju kulturni, društveni, vjerski i jezički karakter bošnjačkog identiteta u XIX st. u Bosni: Bergivjin, Ilhamijin i Humin ilmihal.

## 1. *Birgivijin ilmihal*

Birgivijin ilmihal vjerovatno je bio najpopularnije islamsko katahetsko djelo na narodnom jeziku u Bosni. Kerima Filan [2014: 126], referirajući se na M. Ždralovića [2000], iznosi podatak da su se Bergivijina djela u Bosni prepisivala od XVII do XIX st., ne navodeći da se u datim slučajevima radi upravo samo o prijepisima s turskog i arapskog jezika, dok prijepisa na bosanskom jeziku koji bi bili stariji od vremena od XIX st. do danas ne znamo da li ima, pošto je u historiografiji poznato samo postojanje rukopisnih verzija Bergivijina ilmihala na bosanskom jeziku iz XIX st.

Što se tiče samog Bergivije / Birgivije / Birkevije / Birgilije<sup>1</sup>, zna se da je nadimak dobio po mjestu Birgi, Birge, Bergi ili Birki u Izmirskom vilajetu [Ždralović 2000: 211]. Rođen je u Balikesiru 1522, a umro 1573. Temeljne nauke stekao je od oca, a potom institucionalno u Istanbulu. Bio je zamjenik bajramijskog šejha u Jedrenu, ali je svoj temeljni nastavnički poziv definirao u Bergiji, gdje je predavao u novosagrađenoj medresi, a postao je i izuzetno važan vaiz i orator. Do danas je registrirano oko 50 djela ovog autora [Ždralović 2000: 212]. Svoje stavove i promišljanja naslanjao je na Ibn Tejmiju i Ibnu'l-Kajjima el-Dževziju. Dva su posebno važna djela ovog autora: *Risale – Birgivi Mehmed i Tarikati-Muhammedije* [Filan 2014: 116].

Birgivijevo učenje u Bosnu dolazi sa širenjem ideja Mehmeda Kadizadea (umro 1635), koji je početkom XVII st., u želji sprovođenja stanovitih vjerskih reformi, a na tragu svoje obrazovanosti i retoričkih vještina, bio je posebno sposoban u svom utjecaju u osmanskoj prijestolnici, odakle se širio njegov antiopportunistički stav, naročito usmjeren uklanjanju i izbjegavanju od tzv. novotarija tj. bidata. U tom smislu, u jednom od najvažnijih dokumenata koji govore o životu u Sarajevu u XVIII st. – *Ljetopisu* Mula Mustafe Bašeskije, na više mjesta navode se kadizadelije, a Kerima Filan [2014: 115–134], koja se inače bavi ovim *Ljetopisom* sa stanovišta kognitivne lingvistike, čitavo jedno poglavlje posvećuje pojavi ove frakcije, koju s dozom podozrivosti i netrpeljivosti spominje Bašeskija u više navrata, pošto se u to vrijeme zaoštrila polemika oko ortodoksnog i sufiskog, a sam Bašeskija bio je derviš i sufiski usmjeren, odakle dolazi njegov antagonizam spram kadizadelija.<sup>2</sup>

---

<sup>1</sup> Ovdje se navodi nekoliko varijanata naziva ilmihala prema kriteriju autorstva, uvažavajući činjenicu da se navedeni slučajevi tiču različitih izvora i u nauci poznatih nominacija. Razlog tome nije jasan, mada bi se moglo posumnjati da se radi o različitim varijantama nominiranja s obzirom na jezički izvor u kojem je upotrijebljeno dato ime. Ova problematika mogla bi biti predmetom posebne studije.

<sup>2</sup> Pored toga, ono što je još značajnije jeste pitanje sufiskog i tradicionalnog razumijevanja islama među Bošnjacima u tom dobu. Na osnovu određenih parametara,

O važnosti Birgivijina ilmihala govori i A. Hangi [1907], koji je među domaćim bh. muslimanima čuo za Birgiviju i sam je prokomentirao to djelo, ne znajući u suštini o čemu se radi:

Đak koji je Kur'an, tedžvid i suniti salat proučio, svršio je nauke u mejtefu, ali ako hoće, može sada da i druge predmete, kao što su ilmihal i bergivija uči. [...] Bergivija je nauka o Bogu i Božjim svojstvima, a osim toga govori i o obredoslovju, naime zašto se abdest uzima i Bogu moli, zašto se zećat daje i tako dalje, jednom riječi, to je prošireni suniti salat i ilmihal.

Ono što je još uvijek nepoznanica i čime se u nauci, koliko je poznato, nije bavilo, jeste pitanje propisivanja Bergivijina ilmihala za obaveznu literaturu u osmanskoj Bosni, kako to navodi Čurić [1983: 50–51], naglašavajući da je jedan od obaveznih udžbenika u sarajevskim mektebima bila risala Mehmeda Birgivije, i to u Mehmed-pašinu mektebu u mahali Duradžik, u Mačkovićevu mektebu u mahali Kebkebir, zatim u mektebu u mahali Vekilharč, potom u mektebu u Čoban-Hasanovoj mahali. Isti autor također tvrdi da je Bergivijin ilmihal kao udžbenik u mektebima korišten na turskom jeziku [Čurić 1983: 41], odakle se neminovno nameće pitanje početaka prevođenja ovog djela s turskog na bosanski. Zasada nije poznato ko je prvi preveo ovo djelo na narodni bosanski jezik i zašto se to desilo tek u XIX st., iako postoje podaci da se djelo u Bosni prepisivalo s turskog jezika još od sredine XVII st. [Ždralović 2000: 221–222].

Što se tiče samih Birgivijevih djela, za koje je kazano da ih ima ukupno 50-ak, M. Ždralović [2000: 217–218], prema podacima iz arhiva i biblioteka iz Sarajeva, Mostara i Zagreba, navodi 30 naslova u osmanskoj Bosni. Isti istraživač [2000: 219–220] tvrdi da je djelo *Vasjeti-Birgili* ili samo *Vasjetnama* ili naprosto *Bergivija* sačuvana u 168 rukopisnih primjeraka, ali se ne zna je li to samo udžbenik koji je bio obavezna literatura u Bosni (što je manje vjerovatno), ili se radi o širem konceptu upotrebe i izvan školstva, budući da je djelo sačuvano kao rukopis, a prepisivači se navode od 1652. do 1861. Međutim, ono što vrijedi istaći jeste da je to djelo napisano na turskom jeziku i konkretno za slavistiku nije od velike važnosti. Drugo po brojnosti sačuvanih rukopisa predstavlja djelo *At-Tariqa al-Muhammedije*, koje je pisano na arapskom jeziku, a Bošnjaci, koji su ga prepisivali, navode se od 1652. do 1863. godine [Ždralović 2000: 221–222]. Kao što se može vidjeti, Ždralović ne navodi posebno pitanje Bergivije na bosanskom jeziku i koliko je poznato do danas

---

teško je postaviti granicu i reći koje je učenje bilo prisutnije, tim prije što Birgivijin metod po svojoj primarnoj instanci odbacuje sve tzv. novotarije, dok se s druge strane zna da među samim Bošnjacima u njihovu vjerovanju postoje brojna „sporna“ čvorista vjerovanja koja dolaze iz sfere tradicionalnog sufiskog, a da se ne govori o elementima predislamskog i slavensko-balkanskog paganstva, o čemu je svojevremeno pisao i Muhamed Hadžijahić [1979].

nema cjelovitih sintetskih studija o prijevodima Bergivijina ilmihala na bosanski jezik, izuzimajući članak Ismeta Kasumovića [1991]<sup>3</sup>. Ono što je poznato jeste to da je Bergivija na bosanskom jeziku zastupljen od početka XIX st., kako to potvrđuju bibliografske reference u najreprezentativnijoj biblioteci u kojoj se čuvaju arebički rukopisi – Gazi Husrev-begovoј biblioteci u Sarajevu, što naravno nipošto ne znači da se na drugim mjestima ovo djelo ne čuva odnosno da možda ima i starijih djela. Ono što je implicitno u vezi sa zaključcima vezanim za početke prevodenja, to je da je Bergivijin ilmihal na bosanskom jeziku prema dosadašnjim ovlašnim i nepotpunim podacima počet s prevodenjem i prijepisima s početka XIX st., što bi moglo navesti na zaključak da se u tom vremenu među Bošnjacima počinju širiti ideje o potrebi naučavanja vjere na narodnom, bosanskom jeziku – što se na neki način veže za južnoslavenske tendencije pa i evropske tendencije u preferiranju narodnog jezika u kulturi i etnicitetu.

U ovom radu ilustrativno će biti predstavljen rukopisni primjerak Bigivijina ilmihala u kojem je na početku dat zapis-komentar na arapskom jeziku: *Hazas-suhufu Berkevij bi-lisani bosnevij*<sup>4</sup> – 1225<sup>5</sup>. Sastoji se od 35 stranica. Poprilično je čitak i napisan je neshi-pismom. Sporadično se javljaju nedosljednosti u pisanju pojedinih glasova i riječi, ali se generalno može reći da je prepisivač pismen, za što se može pretpostaviti da ga je načinio Mula Muhamed Mestvica, inače čuveni sarajevski pobožnjak i šeret, u čemu se slaže i Kasumović [1991: 23]. Predstavlja važan spomenik u proučavanju različitih aspekata kulturnog, vjerskog, jezičkog i grafijskog razvoja u tradiciji Bošnjaka u XIX st., tim prije što je ovaj ilmihal početkom XX st. odštampan i korišten kao udžbenik. Naravno, rukopis ne treba poistovjećivati sa štampanim verzijama jer rukopisi predstavljaju još značajniji kulturni raritet.

Ilustracije radi, ovdje se navodi transkripcija početka prvih stranica rukopisa:

Jesi l' mumin? Jesam hakkan, iman je moj sifet.

Što je mumin? Mumin je oni čovik štono srcem viruje i jezikom ikrari čini što je Bog džellešanuhu poslao i Džibril Emin od Boga džellešanuhu donijo – ono je sve hak ve đerček.

<sup>3</sup> Ono što predstavlja poseban raritet u vezi s ovim arebičkim djelom na bosanskom jeziku jeste činjenica da je autentični rukopisni primjerak predstavljen u djelu Ismeta Kasumovića [1991] došao meni u ruke, a dobio sam ga od prof. dr. Enesa Kujundžića, bh. orijentaliste i bibliografa. Ono što je važno istaći za ovaj rukopis jeste da ga je Kasumović [1991: 23] našao u rukopisnoj zaostavštini Salih-ef. Bulgurdžića (umro 1943. godine). Trenutno se samo u Gazi Husrev-begovoј biblioteci čuva više različitih rukopisnih verzija ovog ilmihala – što je posebna tema za istraživanje.

<sup>4</sup> Doslovno bi značilo: *Ovo su listovi Berkevije na bosanskom jeziku*.

<sup>5</sup> Broj 1225 predstavlja označu datuma po hidžretskom računanju vremena, što odgovara 1810. godini po gregorijanskom računanju vremena.

Što je iman? Ono je iman što ono je Džibril Emin od Boga džellešanuhu našemu pejgamberu donijo ono valja svijem srcem virovati i jezikom ikrari činiti da je ono sve hak ve đerček.

Kako god je pejgamber kazao, anako je istina.

Jesi l' muslim? Jesam elhamdulillahi, islam je moj sifet. Što je muslim? Muslim je oni čovik što ono je Džibril Emin od Boga džellešanuhu našemu pejgamberu donijo i ono kabul učinijo i svijem srcem virova i inkijad učinijo. Na koliko je rukua načinjen islam? Na pet. Što je? Ovo je savm, salat, hadždž, zećat, kelime šehadet.

## 2. *Ilmihal Abdulvehaba Ilhamije*

Drugi značajan ilmihal u Bosni koji se pojavio u XIX st. jeste ilmihal Abdulvehaba Ilhamije. Inače, Ilhamija je dobro poznat autor prije svega zbog svoje poezije i društvenog angažmana, te postoje brojne bibliografske reference koje govore o njegovu životu i djelu [npr. Kemura – Čorović 1912; Hadžijahić 1938; Hadžijahić 1979 Dobrača 1974; Kemura 1975; Nametak 1981; Ždralović 1985; Huković 1986; Huković 1997; Hadžijamaković 1991; Vajzović 2005], premda i tu imamo određene nejasnoće s obzirom na ukupan korpus njegova stvaralaštva, posebno ako se uzme u obzir ono što je pisao na turskom i ono na bosanskom jeziku. Izvjesno je da je Ilhamija pisao djela na turskom, arapskom i bosanskom jeziku. Na turskom jeziku objavio je prozno djelo *Tuhfetul-musallin ve zubdetul haši'in* [up. Dobrača 1974]. U sklopu sačuvanih zbirki sačuvane su, najvjerovatnije, 52 pjesme također na turskom jeziku [Hadžijamaković 1991: 37], mada se sa sigurnošću ne može tvrditi da je to potpuno tačno zbog razasutosti rukopisnih verzija Ilhamijina književnog stvaralaštva. Također, prema nekim podacima [up. Hadžijamaković 1991: 35, 37] navode se i četiri pjesme na arapskom jeziku. Ilhamija je autor ilmihala i na turskom jeziku, ali on nije sačuvan autografski. Također se prepostavlja da je Ilhamija napisao jednu arapsku gramatiku i sastavio jedan bosansko-turski rječnik [Hadžijamaković 1991: 34]. Iako postoje različiti bibliografski podaci o ukupnosti sačuvanih rukopisnih pjesama, prema nekim izvorima Ilhamija je autor 18 pjesama na bosanskom jeziku [Kalajdžija 2007: 268]. Manje je poznato da je Ilhamija autor jednog ilmihala na bosanskom jeziku za koji se može prepostaviti da je nastao početkom XIX st., ali da do nas nije došao autograf rukopisa već samo jedan prijepis. Riječ je o rukopisu koji se čuva u Gazi Husrev-begovojoj biblioteci [I 2929], koji je javnosti prvi put predstavio Ibrahim Kemura [1975]. Sastoji se od 31 lista, srednjeg formata. Navedeni prijepis potpisana je s 1253. god. po H., što odgovara 1837/1838. godini. Rukopis je promijenio više vlasnika, ali se svi uglavnom tiču područja oko Visokog i Fojnice. Ibrahim Kemura [1975: 33] upoznaje nas s drugim detaljima u vezi s rukopisom: navodi da je rukopis

nečitak i da je prepisivač bio slabog znanja iz ortografije arapskog pisma te da očito nije znao turski: "Rukopis ilmihala je veoma nečitak, a cijelo djelo je pisano sa takvim gramatičkim greškama pri pisanju i takvim slabim znanjem osnovnih pravila arapskog pisma da se tekst ne može ozbiljno uzimati kao osnov na kojem bi gradili neka karakteristična, bilo generalna pravila", napominjući nadalje da je najveći problem rukopisa u nesistematičnosti i nedosljednosti pisanja pojedinih bosanskih grafema pa čak istih riječi tako da su neke ostale nedešifrovane.

Kemura [1975: 34] daje i osnovne podatke o načelima Ilhamijina ilmihala u organizacijskom smislu predstavljanja principa islamskog vjerskog nauka kroz 54 šarta te principa islamskih etičkih načela, ističući pri tome posebnu vrijednost jezičkog izraza ilmihala, što se ističe i u ovom slučaju.

Ilustracije radi, ovdje se navode prve sekvene transkripcije prema Kemurinu čitanju iz teksta na bosanskom jeziku:

Ti znaj, Bog je džellešanuhu reko, i mušku i žensku da budu mumini, jer ko ne bude ostaće viko u džehennemskom belaju. Imdi, najzaifnije turkovanje valja bedeset četiri farza znat. A na ovu ruku najlašnje – je na pameti držat, mesela, koliko je muminske alameta, jani, sifati islama pet, što je: post, namaz, hadž, zekat, kelime šehadet. A koliko je u ovomu peteru pedeset i četiri farza? Kako mesela kad reknemo post, tri su farza; nijjet učinit, jest, ne piti, džima'a ne činit. Vakte znat. Ama kad reknemo namaz, dvanest farza. Mesela iz dvora farza reče se šarti. Prvo, opačit sebe i haljine i ono mesto di ćeš klanjat; drugo, abdest uzet; treće, sramotno mesto pokriti; četvrto, vakte znat; peto, kibletu se okrenut; šesto, nijjet učinit; sedmo, prvi Allahu ekber. Iznutra pet, reče se rukuni: stajaće, učeće, ruku' seđdet, poslidne silo na na ettehijat... [Kemura 1975: 35]

### 3. *Sehletul-vusul* Omera Hume

Omer Hazim Humo (1808–1880) djelovao je na području Mostara i Konjica kao imam i muderis. Podaci o njegovu životu veoma su oskudni, a moglo bi se reći i da njegov stvaralački opus još uvijek nije osvijetljen u dovoljnoj mjeri s obzirom na njegov značaj [Šabanović 1973: 661; Handžić 1999: 407–408; Kemura 1969: 208–223], iako u novije vrijeme postoji jedna nešto opsežnija studija o njegovu životu i djelu [Humo 2010]. Humo je zapamćen kao prosvjetitelj i kao veliki zagovarač i borac za očuvanje bosanskog kao svog maternjeg jezika, koji on naziva i "bábin jezik". Nastojao je svoja djela pisati na bosanskom jeziku "kako bi se bolje proširila i narodu pristupačnija bila" [cit. prema: Handžić 1999: 407]. Sam o tome veli: "Dobro znadi, svakom insanu svoj jezik od sviju jezika odveće lakši je. Nama Bošnjacima naš jezik voma je lagahan" [cit. prema: Handžić 1999: 407]. U historiografiji je zabilježen podatak da je Omer Humo autor i jednoga bosanskog rječnika pod imenom *Lugati bosnevi* [Hadžijahić 1990: 26], iako do danas nema značajnijih podataka o ovome leksikografskom ostvarenju. Na osnovu podatka koji

spominje u samom *Sehletul-vusulu*, može se zaključiti da je Humo autor još jednog djela koje je napisao ranije pod nazivom *Bosnevi tedžvidi-risala*.<sup>6</sup>

Najznačajnije pisano djelo Omera Hume jeste *Sehletul-vusul* (*Lagahan pristup*). Ovo djelo štampano je prvi put 1865. godine u Istanbulu, a deset godina kasnije štampano je i u Sarajevu. Prema nekim autorima, riječ je o prvoj štampanoj knjizi na bosanskom jeziku arebičkim pismom, ali se svi istraživači ne slažu u tom pogledu [Janković 1988; Janković 1989].

Imajući u vidu potrebu da brani uvođenje bosanskog jezika u škole, odnosno da dobije saglasnost visokih vjerskih zvaničnika, jasno je da Humin rad nije uvijek nailazio na bezrezervno odobravanje te je nerijetko nailazio na kritike zbog svoje ideje pisanja na bosanskom i o bosanskom jeziku. Osim toga – prema mišljenju nekih istraživača – njegovo djelovanje bilo je ograničeno na uže područje i jednu sredinu (Hercegovinu), koja je bila manje konzervativna i prilagodljivija novim idejama [Kemura 1969: 213]. Zbog toga Humo, pored uvrštenih recenzija na arapskom jeziku, na početku štampanog ilmihala (a čega također nema u ovoj starijoj rukopisnoj verziji), pišući prigodnim stihovima o potrebi pisanja ilmihala na narodnom jeziku, brani potrebu za uvođenje ovoga jezika kao zvaničnog jezika u školama:

Berlejiši miftah lugat bosnevi,  
Anamo su tri lugata četiri:

Turski, furski, arabski,  
Znaćeš furski, ne da lugat lagati.

Turćijatu zihun dobro otvori,  
Tutkun Omer zihni ovim bi.

Prez šubhe je babin jezik najlašni,  
Svako njime vama vikom besidi.

Slatka braćo Bošnjaci!  
Hak vam Omer govorи.

Navodeći ovu pjesmu kao slogan na početku svoga djela, Humo potvrđuje svoju opredijeljenost da bosanski jezik konačno dobije mjesto koje mu po prirodi stvari pripada. U tom smislu, Humo izravno naglašava nekoliko bitnih faktora važnih za razumijevanje vremena i konteksta u kojima jača nacionalne vrijednosti, navodeći naziv narodnog jezika i ime naroda koji se tim jezikom služi.

---

<sup>6</sup> U vezi s tim u ilmihalu *Sehletul-vusul* veli: “Kur’ān krivo učit koliko će se voma manija prevrnut namaz će obatalit i haram je; u Bosnevi tedžvidi-risali razkalismo”. U navedenom slučaju očito je riječ o priručniku u kojem je Humo govorio o pravilima učenja Kur’ana, tzv. tedžvidskim pravilima.

Zbog svega toga Humo se – na osnovu dosadašnjih istraživanja – može smatrati među prvima bošnjačkim kulturno-nacionalnim reformatorom pretpreporodnog vremena. Pored toga, Humino djelo važno je za proučavanje više aspekata književnohistorijskog stvaralaštva na bosanskom jeziku predstandardnog doba. Time se, svakako, uvodi i problem izučavanja jezičkog izraza ovoga autora u kontekstu istraživanja predstandardnih idioma bosanskog jezika, kao i mogućnost ustanovljavanja određenih jezičkih zakonomjernosti, kao i toga da se kod njega, ne kao prvom, ali izuzetno gorljivom predstavniku, javlaju snažne preporodne ideje koje ističu važnost maternjeg, odnosno "babina" jezika. Pored toga, na društveno-političkom planu Humo je zanimljiv i kao reformator ne samo bosanske arebice, već i bosanskog školstva na kraju osmanske uprave Bosnom i Hercegovinom, što se odnosi i na problem islamske vjersko-prosvjetne politike. Ilmihal *Sehletul-vusul* predstavlja vrijedno štivo i onima koji se bave izučavanjem vjerske literature, koja opet zauzima značajno mjesto u alhamijado književnosti, u smislu njezina uspoređivanja s drugim tekstovima sličnog karaktera iz vremena prije Hume, tekstovima njegovih savremenika, kao i kasnijim pa i današnjim tekstovima slične tematike.

Primjerak ponudene transkripcije početka *Sehletul-vusula*:

Dobro znadi, jedno čeljade, među Zemjom i među nebesima sevabima da napuni virovanje; neznad bude u Džehennemu, u Paklu vazda ostaće. Ko goć ilmihal nauči, po ilmihalu amel čini i radi, Allah Bog, dželle šanuhu, Džennet mu je vadu učinijo, u Džennet će uljeć.

Amentu billahi – ja virova Boga ima, jedan je; ortaka i pomagača, i prilike i nalike nejma. Zemaja i nebesa i svega mahlukata stvorač je i upravljač i čuvač je. Od đovde i od sureta i od mista i od zemanā pać je. Bog, dželle šanuhu, insanima i hajvanima nafaku davač je; sebebe i iladže u iladža i sebeba tesir činjenja stvorač Allah je, osim Allaha drugog stvorača i tesir činjača nejma. Da te ko upita: „Zneš li Boga?“, reci: „znêm“. „Po čemu Boga znaš?“, reci: „po Negovim sifatima. Znêm, prvi je sifat vudžud, manaji Allah Bog, dželle šanuhu, ima, Allahovo je imanje vazda i vazda; Allahovu imanju svaka stvar i zerra šahid mu je. Drugi je sifat hajat – živ je Bog vazda i vazda, Allahov život nije ko mahlukat. Treći je sifat ilum – Allahovo je znanje vazda i vazda. Švašto Allah znade, što ima i što nejma, što je bilo i što će bit znade; od neznanja i od zaboravljanja pać je... [Humo 2010: 17–18]

## Umjesto zaključka

Kulturna vrijednost navedenih triju rukopisnih ilmihala: Bergivijina, Ilhamijina i Humina, ogleda se u neponovljivosti individualnog rada prepisivača, kao i intelektualnog djelovanja samih autora. Njihova vrijednost vezana je i za društvenu funkciju koju su obavljali u smislu pozicioniranja vjerskog naučavanja

i obrazovanja u vremenu kada su se pojavili. Nesporno je da navedeni ilmihali predstavljaju značajno kulturnohistorijsko blago Bosne i Hercegovine koje svjedoči živu prepisivačku arebičku tradiciju na narodnom bosanskom jeziku, a sigurno je da su ostavili neizbrisiv trag u razvijanju konfesionalno-religijske svijesti kod Bošnjaka. Jezički značaj djela ogleda se prije svega u tradiciji imenovanja bosanskog jezika, ali je još važnije da su to izvori za proučavanje specifične književnojezičke tradicije bosanskog jezika predstandardnog doba koja će trajno obilježiti historijski razvoj ovog jezika i njegovu specifičnu kulturnu okosnicu.

## IZVORI

- [Kemura 1975] – I. Kemura, *Ilmihal Abdul Vehab Ilhamije na 'bosanskom' jeziku*, [in:] *Glasnik Vrhovnog islamskog starještva u SFRJ*, XXXVIII / 1–2, Sarajevo.  
 Rukopis Bergivijina ilmihala, privatna kolekcija prof. dr. Enesa Kujundžića Rukopis ilmihala *Sehletul-vusul*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Signatura 4711, kat. br. 5807, vol. 9.

## LITERATURA

- [Ćurić 1983] – H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Veselin Masleša, Sarajevo.  
 [Dobrača 1974] – K. Dobrača, *Tuhfetul-musallin ve zubdetul haši'in od Abdul-Vehaba Žepčevije Ilhamije*, [in:] *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga II–III, Sarajevo.  
 [Hadžijahić 1990] – M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Islamska zajednica, Zagreb.  
 [Hadžijahić 1938] – M. Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*, Štamparija Omer Šehić, Sarajevo.  
 [Hadžijahić 1979] – M. Hadžijahić, *Sinkretistički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, [in:] *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 28–29, Orijentalni institut, Sarajevo.  
 [Hadžijamaković 1991] – M. Hadžijamaković, *Ilhamija: život i djelo*, Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, El-Kalem, Sarajevo.  
 [Handžić 1999] – M. Handžić, *Rad bosanskohercegovačkih muslimana na književnom polju*, [in:] *Teme iz književne historije*, Ogledalo, Sarajevo.  
 [Hangi 1907] – A. Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, drugo znatno povećano i ispravljeno izdanje, Naklada Danijela A. Kajona, Sarajevo.  
 [Huković 1986] – M. Luković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Biblioteka Kulturno naslijeđe Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo.  
 [Humo 2010] – O. Humo, *Sehletul-vusul*; Drkić, Munir i Kalajdžija, Alen: Grafija i leksika *Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar.  
 [Janković 1988] – S. Janković, *Ko je autor prvog našeg štampanog alhamijado teksta*, [in:] *Književni jezik*, 17/4, Sarajevo.  
 [Janković 1989] – S. Janković, *Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima [Uticaj ideja Vuka Karadžića]*, [in:] *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38/1988, Orijentalni institut, Sarajevo.

- [Kalajdžija 2007] – A. Kalajdžija, *Zapadnoštokavski jezički elementi u djelu Abdulvehaba Ilhamije*, [in:] *Godišnjak BZK Preporod*, godina VII, Sarajevo.
- [Kasumović 1991] – dr. I. Kasumović, *Bergivija na bosanskom jeziku*, [in:] *Islamska misao XIII*, br. 150, Sarajevo.
- [Kemura 1969] – I. Kemura, *Prva štampana knjiga arebicom na našem jeziku [Omer efendija Humo i njegov prosvjetni rad]*, [in:] *Glasniks VIS-a u SFRJ*, XV, br. 5–6, Sarajevo.
- [Kemura – Čorović 1912] – S. Kemura – V. Čorović, *Das Serbokroatische Dichtungen bosnischer Moslims aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert, Zur Kunde der Balkanhalbinsel*, II, Quellen und Forschungen, Sarajevo.
- [Nametak 1981] – A. Nametak, *Hrestomatija alhamijado književnosti*, Svjetlost, Sarajevo.
- [Šabanović 1973] – dr. H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo.
- [Vajzović 1999] – H. Vajzović, *Alhamijado književnost*, [in:] *Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije u Oslu*, Sarajevo.
- [Ždralović 1985] – M. Ždralović, *Abdulvehab ibni Abdulvehab Žepčevi – Bosnici [Ilhamija]*, [in:] *Anal Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo.
- [Ždralović 2000] – M. Ždralović, *Bergivi u Bosni i Hrvatskoj*, [in:] *Trava od srca Hrvatske Indije*, Sekcija za orijentalistiku Hrvatskog filološkog društva i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Alen Kalajdžija

## THREE HANDWRITTEN ILMIHALS (TEXTBOOKS FOR RELIGIOUS EDUCATION) IN ARABIC SCRIPT AND BOSNIAN LANGUAGE FROM THE 19<sup>TH</sup> CENTURY

(Summary)

This paper discusses the importance of cultural, historical and social functions, as well as literal language characteristics of handwritten ilmhials which were created in Ottoman Bosnia in the 19<sup>th</sup> century as a part of Bosnian Aljamido literature. The aim of this paper is to indicate the contentual, lingual and functional heterogeneity of Bosnian Islamic catechetical monuments from different authors discovered and known to this day, regardless of the number of preserved transcripts in Arabic script. Due to the research of this corpus, the complex picture of the development of cultural, religious, national and lingual identity of Bosniaks is complemented.